

Бажан Олег (Київ)

УДК 93/94(477)П.Шелест“1963/1972”

ПРО «ЕКОНОМІЧНЕ МІСНИЦТВО» У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕТРА ШЕЛЕСТА

У статті на основі мемуарної літератури та архівних документів розглядаються господарчі ініціативи першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, спрямовані на посилення економічного суверенітету Української РСР в другій половині 1960-х — початку 1970-х років.

Ключові слова: *Петро Шелест, економіка України.*

Важлива роль першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста в усуненні М. Хрущова посилила його власні позиції у вищому політичному керівництві країни. У середині листопада 1964 року його обирають членом президії ЦК КПРС (в якості кандидата в члени президії ЦК КПРС Петро Шелест перебував лише 11 місяців з грудня 1963 року). Новий статус в партійній ієрархії, надавав ваги та значимості виступів Петра Шелеста на засіданнях президії (згодом політбюро) ЦК КПРС, дозволяв активно боронити економічні інтереси України, відстоювати елементи культурної самобутності республіки, сміливо порушувати питання стосовно більшої незалежності республіканських структур у господарських питаннях. Нетипова на той час поведінка українського партійного вождя базувалася, на думку дослідника Ю. Шаповала, «на своєрідній подвійній лояльності — загально-союзній і республіканській, постійному маневруванню між двома політичними дискурсами — централізаторським і антицентралізаторським»¹. Звичайно Шелест не був заповзятим націонал-комуністом, проте він щиро вірив у федеративну структуру СРСР, рівноправність усіх народів.

Архівні матеріали свідчать, що П. Шелест неодноразово звертався з листами та записками до центральних органів влади, в яких обстоював економічну самостійність республіки. У квітні 1965 року Петро Шелест надіслав листа до ЦК КПРС про розширення прав республіки по використанню продукції для місцевих потреб, яка випускається понад план². Вкрай негативно поставився П. Шелест до ініціативи Ради міністрів СРСР у травні 1965 року про передачу з відання міністерства сільського господарства УРСР у безпосереднє підпорядкування міністерства сільського господарства СРСР 17 племінних заводів продуктивної худоби, 3 кінних заводів і 3 промислових радгоспів. Болісно сприймав перший секретар ЦК КПУ той факт, що «Радянська Україна займає провідне місце у світовому промисловому виробництві і є одним з крупних постачальників експортованих Радянським Союзом товарів, проте можливості республіки для розвитку

зовнішньої торгівлі країни використовуються не повністю»³. У зв'язку з цим на початку серпня 1965 року П. Шелест висунув ініціативу про створення торгово-промислової палати УРСР. Незважаючи на той факт, що торговельно-промислові палати вже на початку 1960-х років існували в Туркменії, Таджикистані, Грузії, Киргизстані, Грузії та Вірменії президія ЦК КПРС заяву-лист П. Шелеста охарактеризувала «політично неправильним» вчинком (республіканську торгово-промислову палату буде створено після відставки П. Шелеста у січні 1973 році відповідно до рішення загальних зборів всесоюзної торгової палати СРСР від 10 березня 1972 року про перетворення Українського відділення всесоюзної торгової палати у «Торгово-промислову палату» УРСР). У тому ж році на одному із засідань вищого партійного ареапагу П. Шелест увійшов у відкритий конфлікт із секретарем ЦК КПРС Михайлом Сусловим з приводу свавільних дій міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, яке вирішило продати Швейцарії 450 тис. т соняшникової макухи, навіть формально не запитавши згоди українського керівництва. Упродовж 1969–1970 років П. Шелест гостро висловлювався проти ініціатив союзного керівництва щодо ліквідації республіканських міністерств енергетики та електрифікації, хімічної промисловості, геології⁴. Подібні заяви були методом легітимізації політичних претензій першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та його оточення на особливе місце України у номінально федеративній організації СРСР.

Всупереч директивам Москви Петро Шелест загорівся ідеєю збудувати у столиці республіки аналог Кремлівського палацу з'їздів. Люди подейкували, що лідеру потужної радянської республіки набридло збирати партійні форуми у Жовтневому палаці, який дістався у спадок від царської влади. Було затверджено унікальний проект під керівництвом заслуженого архітектора УРСР Євгенії Маринченко. Палац задумувався у формі трапеції, і мав включати понад 300 приміщень, різних за величиною та функціональним призначенням. На вулиці Червоноармійській будівельники обрали придатну ділянку, на якій раніше розташовувався Володимирський ринок і відразу розпочали будівельні роботи. Головна складність при будівництві палацу-красеня полягала в тому, що вартість робіт оцінювалася у 20 млн. радянських карбованців. Самостійно керівництво республіки могло приймати рішення по будівництву об'єктів, вартість яких не перевищувала 4,5 млн. крб. Як пригадують самі будівельники, щоб не виходити за межі дозволеного ліміту, приходилось постійно «викручуватися», розбивати будівельні роботи на частини. Крім того, Москва не була зацікавлена у будівництві оригінальної споруди, оскільки в Києві функціонував Жовтневий палац. За таких обставин Шелест вдався до хитрощів: він поінформував союзні органи, що в столиці України споруджують новітній кінотеатр. Коли таємне стало явним до Києва прибула комісія на чолі з Миколою Підгорним.

«Пожуривши» Шелеста, Москва таки дозволила добудувати палац. У квітні 1970 року відбулося урочисте відкриття найбільшого центру культури та мистецтв, який отримав назву — палац «Україна». Упродовж короткого часу палац став візитною карткою Києва, дістав загальне визнання не лише киян та жителів республіки, а й багаточисленних гостей столиці з різних куточків СРСР.

Петро Шелест був палким прихильником принципу паритету в економічних стосунках між Києвом та Москвою. Він намагався утримати в Україні частину валютних коштів, які надходили від продажу за кордон української продукції. Противився як міг набираючій обертів при Леоніді Брежневу політиці надмірної централізації економіки (з падінням Хрущова у 1965 році ліквідовано всі раднаргоспи й відновлено централізовану галузеву систему міністерств, подібну до часів Сталіна). Про це свідчить промовистий епізод, про який згадував Шелест: « Ми довгий час зверталися до Держплану, щоб нам виділили 10–15 тисяч тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють — пишуть держпланівські чиновники, що немає. Тоді ми з І.П. Казанцем, головою Ради міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання — нехай усе те, що вони вироблять понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їй той надлишок для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелепін (секретар ЦК КПРС — авт.) назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива — адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули, секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно — а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого питають — з держпланівського столоначальника чи з нас?»⁵.

Наполегливими були прагнення та дії керівника республіки, спрямовані на подальший розвиток економіки України. У ході підготовки Держпланом СРСР контрольних цифр розвитку народного господарства країни на 1966–1970 роки Петро Шелест домагався від союзного керівництва збільшення капіталовкладень у розвиток важкого машинобудування, сільського господарства, енергетики, легкої та хімічної промисловості, спорудження житлових об'єктів, будівництва каналу Дніпро-Донбас з метою поліпшення водопостачання Донецько-Придніпровського економічного району. Неодноразово П. Шелест звертався до центральних установ з проханням вирішити упродовж другої половини 1960-х років питання про додаткове розміщення в Південно-Західному економічному районі УРСР потужних високорен-

табельних підприємств: заводу побутових холодильників, шиногумового комбінату, заводу синтетичного каучуку, комбінатів текстильної, взуттєвої та харчової промисловості. Піклуючись про зростання виробничих потужностей республіки, поліпшення працевлаштування незайнятого населення Шелест активно лобював у Кремлі будівництво величезного автомобільного гіганту поблизу Києва (у Броварах чи під Черніговом)⁶. Однак в липні 1966 року після аналізу 54 різноманітних будівельних майданчиків, ЦК КПРС та Уряд СРСР прийняв рішення про будівництво крупного автомобільного заводу в російському місті Тольятті.

Час перебування П. Шелеста на вищій партійній посаді в республіці був періодом кількісного економічного зростання, яке значною мірою було результатом його організаторських здібностей, ініціативності, високої вимогливості до себе і підлеглих. У 1970 році обсяги промислового виробництва в УРСР були у 2 рази більше ніж у 1940 р. по всій країні. У другій половині 1960-х років вантажопотік усіх видів транспорту збільшився у 1,5 рази. Зріс також і потенціал сільського господарства. Середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства порівняно з першою половиною 1960-х років збільшилось на 16,6 відсотків. У 1969 та 1970 роках в аграрному секторі одержано найбільші валові збори зерна по 36,5 млн. тонн на рік.

Значний економічний підйом в Україні, в момент правління Петра Шелеста, співпав з проведенням в країні «косигінської реформи», автором концепції якої був харківський професор Євсій Ліберман. Серед істориків утвердилася думка⁷, що Шелест всіляко сприяв втіленню в життя ідей вченого-економіста по вдосконаленню управління народним господарством, впровадженню нових методів планування та економічного стимулювання, розширенню самостійності підприємств. Менш відомими є заходи тодішніх вищих українських функціонерів, котрі свідчили про наміри піддати корекції вчення Є. Лібермана. Найбільш принципові положення висунуті вченим викликали рішучу протидію як економістів-догматиків, так і партійно-державного керівництва. Є. Лібермана звинувачували в недооцінці централізованого планування, характерного для соціалістичного виробництва, морального стимулювання праці, абсолютизації прямих зв'язків підприємств... і навіть, протиставленні економічних інтересів сучасних і майбутніх поколінь. Як кидається у вічі, в довідці секретаря ЦК КПУ Олексія Титаренка, підготовленій у квітні 1968 року за наказом першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, не стільки аналізувалися наукові погляди Лібермана, скільки давалася політична оцінка його діяльності, яка характеризувалася «викривленням справжнього процесу розробки нової системи планування, приниженням ролі нашої партії, і всієї економічної науки». «Подібні виступи, — наголошував О. Титаренко, — суперечать ідеологічній роботі

партії, дезорієнтують наших господарників. До того ж навколо імені Лібермана створено своєрідний «бум», його помилкові висловлювання підхоплюються буржуазною пропагандою і використовуються проти нас в ідеологічній боротьбі». З огульною критикою консерваторів з профільних відділів ЦК КПУ Петро Шелест погодився і навіть доручив підготувати відповідний лист до ЦК КПРС, в якому пропонувалося «не надавати сторінки нашої преси для виступів Лібермана, а більше уваги приділяти показу ролі партії... в підготовці та здійсненні економічної реформи»⁸.

Дотримуючись партійних канонів у висвітленні ідеологічних аспектів «косигінської реформи» другої половини 1960-х років, П. Шелест добре усвідомлював позитивний результат від впровадження у промисловому виробництві пропозицій та рекомендацій професора Є. Лібермана. Переймаючись проблемами поліпшення управління в народному господарстві на основі широкого використання засобів обчислювальної техніки Шелест у 1970 року виступив з ініціативою створення в Україні науково-виробничого об'єднання з розробки та виготовлення універсально-збірних приладів для оснащення технологічних процесів виробництва, а також введення в дію республіканської автоматизованої системи збору та обробки інформації для обліку, планування та управління в народному господарстві.

Впроваджуючи досягнення науково-технічного прогресу, Петро Шелест не міг не помічати негативні процеси, які відбувалися в країні і в республіці в той час. Промисловість все більше зосереджувалась на виробництві засобів виробництва, а фінансування випуску предметів споживання наприкінці 1960-х років у сім разів було меншим, ніж важкої промисловості. У республіці вироблялося лише 3,5% загальносоюзного випуску тканин, 6,4% предметів широкого вжитку, 9% пральних машин, 14,9% — холодильників. Україна поступово перетворювалася на виробника металопродукції, палива, електроенергії. Економічна ситуація, що склалася на початку 1970-х років змусила П. Шелеста звернутися до ЦК КПРС з пропозиціями щодо основних напрямів розвитку економіки УРСР на 1971–1975 роки. Перший секретар ЦК КПУ вважав за необхідне звернути увагу союзного керівництва на розвиток легкої промисловості республіки у зв'язку з чим просив виділити необхідні кошти на спорудження 12 нових та добудову 11 підприємств відповідного профілю.

Досягти економічної ефективності виробництва українських підприємств перший секретар ЦК КПУ прагнув і за допомогою здобутків галузевих наук. У грудні 1964 року Петро Шелест звернувся з листом до ЦК КПРС з пропозицією створити у м. Донецьку державний університет та відділ Академії наук УРСР у складі 5 наукових установ: фізико-технічний інститут, Інститут прикладної математики та механіки з обчислювальним центром, Інститут органічного синтезу Інститут економічних досліджень, Ботанічний

сад АН УРСР. Ініціативи Києва були підтримані у Кремлі. 28 травня 1965 року постановою Ради міністрів СРСР було ухвалено рішення про організацію Донецького державного університету на базі Донецького філіалу Харківського державного університету ім. Горького. Того ж року у Донецьку прискореними темпами було закладено матеріально-технічну базу для нових інститутів АН УРСР.

Завдяки Петру Шелесту у 1966 році з'явився Інститут теоретичної фізики АН УРСР, який з перших днів його існування очолив талановитий вчений Микола Боголюбов. Простора чудово оздоблена споруда з'явилася у мальовничій частині Києва — Феофанії. За погодженням П. Шелеста та президента АН УРСР Б. Патона у Феофанії поряд з інститутом фізики мали з'явитися центри біофізики та квантової біології. До нового академістечка планувалося прокласти лінію тролейбуса, а трохи згодом і метро. Створення потужного наукового центра в Києві вище партійне керівництво УРСР мотивувало перед Москвою тим, що кількість учених у перерахунку на 10 тисяч населення істотно поступалася аналогічному показнику в інших республіках СРСР. У зв'язку з цим керівництво республіки затвердило план подальшого розвитку Академії наук України, посилення її фундаментальної бази. Швидкому втіленню проекту у життя сприяло і те, що заступником директора Інституту теоретичної фізики працював молодий фізик, член-кореспондент АН УРСР молодший син Петра Шелеста — Віталій. Завдяки йому група молодих українських художників-монументалістів, представників «неофіційного» мистецтва здійснили експериментальні розписи наукової установи, які ознаменували новаторські тенденції українського живопису. Безробітному на той час художнику-шістдесятнику Івану Марчуку, якого ледь не переслідували за націоналізм, дало можливість триматися на плаву замовлення від Віталія Шелеста на створення мозаїки на фасаді і двох керамічних панно в холах 1-го та 4-го поверхів Інституту теоретичної фізики.

Опіка з боку ЦК КПУ давала змогу керівництву Інституту побудувати роботу не стандартно, а саме головне творчо. Передбачалося, що у Інституті будуть працювати і виховувати зміну для української фізичної науки вчені з світовим ім'ям, а сама установа в недалекому майбутньому перетвориться у світовий центр фундаментальної науки. Грандіозним планам не судилося втілитися в життя у повному обсязі. Невдовзі Петро Шелест потрапить в опалу, що негативно позначиться як на функціонуванні поважного наукового закладу так і на суспільно-політичній атмосфері в республіці.

Проведення П. Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань, «місництво та прояви націоналізму» не могли сподобатися союзному керівництву. У квітні 1973 р. було інспіровано кампанію проти його книги «Україно наша радянська». Політбюро ЦК КПУ конста-

тувало, що автор книжки, розглядаючи важливі принципові питання, відходить від партійних позицій, не дає чіткого класового аналізу й оцінки окремих історичних явищ, ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ. Видана тиражем 100 тис. примірників книга була вилучена з продажу і бібліотек. Шелеста вивели зі складу Політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправили на пенсію.

В статье на базе мемуарной литературы и архивных документов рассматриваются хозяйственные инициативы первого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, направленные на усиление экономического суверенитета Украинской ССР во второй половине 1960-х — начала 1970-х годов.

Ключевые слова: *Петр Шелест, экономика Украины.*

Drawing from memoirs and archival evidence, the article examines Petro Shelest's activities aimed at the strengthening of the economic potential of the Ukrainian Republic in the second half of the 1960s — early 1970s.

Key words: *Petro Shelest, Ukrainian economy*

---

¹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К., 2003. — С. 11.

² Там само. — С. 457–459.

³ Там само. — С. 470.

⁴ Там само. — С. 542, 567

⁵ Там само. — С. 217.

⁶ Коснічук Є. На пенсію бывшего первого секретаря Компартии Украины Петра Шелеста отправили без права возвращения в Украину // Факты и комментарии. — 2001. — 11 мая.

⁷ Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи і реалії. Режим доступу: http://www.pseudology.org/Eneida/Shelest_PE.htm

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 17. — Арк. 39–40.